ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЛЯ: ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ

THEORETICAL AND METHOLOGICAL DISCOURSE OF PSYCHOLOGICAL VIOLENCE: WAYS OF PREVENTION AND DETECTION

Науково-практичні здобутки мають широкий арсенал інструментарію щодо попередження та правильного реагування суб'єктів за фізичного, сексуального насильства, жорстокого поводження з дітьми у сім'ї, і в цих наробках супутньо розглядається і психологічне насильство. Останнє відбувається подекуди частіше, ніж це фіксується батьками чи фахівцями, здебільшого – по факту пролонгованого скоєння. Сучасні інформаційно-психологічні та соціально-економічні виклики чинять значний негативний вплив на дитину. Дедалі частіше особа, психіка якої тільки формується, зазнає впливу емоційно-психологічної напруги суспільства. За умовно сприятливої атмосфери зовнішнього середовища діти підпадають під насилля психологічне через складні взаємовідносини у сім'ї, приховані або відкриті конфлікти з однолітками чи іншими дорослими, негативно спрямований інформаційний контент засобів масової інформації. Тому таким важливим і надактуальним є розуміння змістовності психологічного насильства, його розвитку, наслідків, попередження і правильного реагування у разі його виявлення. У статті розглядаються різні підходи до розуміння виникнення психологічного насильства. Доводиться, що за психологічного насильства важлива не так сама періодичність впливу, як його інтенсивність і особистісне реагування дитини. Систематизовані різні думки та погляди щодо розуміння змісту поняття «психологічне насильство», згруповані його прояви, наслідки. Наголошується, що задля надання високоякісної допомоги необхідна реалізація системного, комплексного і мультидисциплінарного підходу з урахуванням сучасних біомедичних технологій. Також актуальним є розвиток профілактичного напрямку – організації інформаційної безпеки дитини.

Ключові слова: діти, психологічна напруга, соціальні виклики, емоційні порушення, інформаційна безпека.

Scientific-practical achievements have a wide arsenal of tools for the prevention and correct response of subjects to physical and sexual violence, in the case of child abuse in the family, where psychological violence is considered in conjunction. But the latter occurs in some places more often than it is recorded by parents or professionals, and in most cases – on the fact of prolonged commission. Modern information-psychological and socio-economic challenges have a significant negative influence on the child. Increasingly frequently, a person whose mind is just being formed is burdened by the effects of emotional and psychological stress in society. In a conditionally favorable atmosphere, children are subjected to psychological violence due to complex family relationships, hidden or overt conflicts with age mates or other adults, negatively directed information content of the media. The article provides an understanding of the content of psychological violence, considers different approaches to this concept. It is established that at psychological violence it is important not so much the frequency of exposure as its intensity and personal response of the child. Systematized various opinions and views dealing with understanding of the meaning of the concept of "psychological violence", grouped its manifestations and consequences. It is emphasized that in order to provide high-quality care it is necessary to implement a systematic, comprehensive and multidisciplinary approach, taking into account modern biomedical technologies. Also the development of prevention trend – the organization of information security of the child is on the front burner.

Key words: children, emotional violence, psychological stress, social challenges, emotional disorders.

УДК 159.922.23+[.923.2+.33]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.20>

Кабанцева А.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психіатрії,

психотерапії, наркології

і медичної психології

Донецький національний медичний
університет Міністерства охорони
здоров'я України

Постановка проблеми. Минуле століття можна охарактеризувати як період протидії насильству, зокрема сексуальному чи фізичному. Як показує практика, з цих питань існує велика кількість наробок [1–4], але сучасність диктує такі умови, що за умовно сприятливої атмосфери зовнішнього середовища дедалі частіше діти підпадають під насилля психологічне, причому останнє провокується різноманітними зовнішніми та внутрішніми факторами. Подібним викликом для української спільноти став збройний конфлікт на сході України. Наукові дослідження показують, що діти, які безпосередньо не перебували в епіцентрі бойових подій, зазнали психологічного насилля від цього явища [5; 6]. У дітей дошкільного віку встановлено страхи різного

характеру (61,2%), наявність тривожності, занепокоєності, хвилювання (53,2%), прояви агресивності (36,7%), низької самооцінки (18,4%). Понад 50% дітей сходу України мають страх війни та відчують небезпеку військового характеру чи фізичного ушкодження, що не є природним для дошкільного віку [5; 6], а тому для наукової спільноти та суспільства взагалі стає надзвичайно актуальним питання розуміння змісту психологічного насилля, а також першочергових кроків його попередження і раннього виявлення.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути феномен психологічного насилля та визначити шляхи попередження і своєчасного виявлення цього явища серед дітей і підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Це дослідження проводилося у рамках виконання науково-дослідної роботи за замовленням МОЗ України «Розробка технології медико-психологічної реабілітації та соціальної абілітації дітей, які зазнали психологічного насилля» (номер держреєстрації 0120U101301).

В одних із перших наукових робіт, присвячених розгляду змісту психологічного насилля [7], цей феномен розглядається як форма насилля, що характеризується станом людини, яка піддається сама або впливає на поведінку іншої особи, дії якої можуть призвести до психологічної травми, проявів тривоги, розвитку хронічної депресії або навіть посттравматичного стресового розладу. У кінці 70-х – на початку 80-х рр. психологічне насильство стало окремим предметом вивчення різновиду жорстокого поводження з дітьми. На думку фахівців [8], котрі займаються цією проблемою, психологічне насильство відбувається частіше, і його наслідки завдають значно більшої шкоди особистості дитини, ніж прийнято вважати.

У 1996 р. «Health Canada» стверджувала, що психологічне насильство «базується на силі та контролі» та визначає емоційне зловживання як таке, що включає відмову, приниження, тероризування, ізоляцію, корупцію / експлуатацію та «заперечення емоційної реактивності», характерної для емоційного насилля [9].

Окремим питанням виступає процес розвитку психологічного насилля. Одні науковці дотримуються думки, що для виникнення насилля достатньо одного випадку, а інші стверджують, що факт насилля можливий за наявності системності [8]. Тобто психологічне чи емоційне насильство має системний характер, а фізичне чи сексуальне може бути одиничним випадком.

Автори [10] зазначають, що психологічне насилля може мати як одноразовий, так і хронічний характер, яке супроводжується ворожим ставленням, а надалі призводить до зниження самооцінки, втрати віри у себе, формування патопсихічних особливостей рис, порушення соціалізації, негативного сприйняття себе.

Слід наголосити на тому, що не варто чітко диференціювати психологічне насильство як довготривалий процес або одинокий випадок, оскільки в одному разі це може бути одинокий негативний результат значимої події, який завдає великої емоційно-психологічної шкоди, формує глибоку довготривалу психотравму, а в іншому – постійний пролонгований прихований негативний вплив, не помітний, але накопичувальний, що з часом стає неочікуваним «вибухом» психоемоційної, психічної,

соматичної патології. Тому перевага повинна надаватися інтенсивності й особистісному реагуванню дитини на ту чи іншу ситуацію. Особистісне реагування залежатиме від типу нервової системи, характерологічних особливостей, акцентуацій характеру, перенесених хвороб і власного життєвого досвіду.

Зазвичай дитина-жертва страждає одночасно від декількох видів насилля (фізичного, сексуального, психічного чи економічного), і за кожного з них існує психологічний аспект. Будь-яка ситуація насилля супроводжується емоційною жорстокістю. Тією чи іншою мірою це морально-психологічний тиск або примус, характерний для ситуацій із порушенням рівноваги влади. Такі явища можуть простежуватися у насильницьких міжособистісних, сімейних або соціальних стосунках у вигляді залякування, цькування (булінгу), маніпуляцій тощо. Тонкі емоційно образливі тактики включають у себе образи, приниження у вільній і непередбачуваній послідовності.

Сучасні інформаційні технології призвели до нових форм зловживань шляхом текстових повідомлень і цькування в Інтернеті або по телефону з використанням різних месенджерів, соціальних мереж. Перегляд чужого листування без відома власника, а потім шантажування – все це також підпадає під психологічне насильство.

Причинами психологічного насилля виступають постійні або періодичні словесні образи, погрози, приниження людської гідності, звинувачення в тому, в чому дитина не винна, демонстрація ворожості, нелюбові, умисне формування страху, тривожної ситуації. До цього виду насилля належить також постійна брехня, обман (внаслідок чого втрачається довіра до оточуючих, їхніх дій, вчинків), а також невідповідність вимог до дитини її віковим можливостям.

У психологічному насильстві прийнято також відокремлювати вербальне й емоційне. Вербальне (словесне) чиниться у разі критики та докорів буквально за кожний вчинок. Емоційне насильство може відбуватися взагалі без слів за допомогою міміки, пози, поглядів, інтонації.

За класифікацією Американського професійного співтовариства допомоги дітям, які зазнали психологічного насилля (APSAC), виділяється 5 основних форм (рис. 1).

Наведемо тлумачення кожної із представлених форм психологічного насилля:

- *Ігнорування* психоемоційних потреб дитини у почутті прив'язаності, любові та турботи про неї, у безпечному психоемоційному оточенні, позбавленні підтримки, спілкування.
- *Відторгнення* через публічне приниження і демонстрацію негативних якостей; висування надмірних, невідповідних віку

Рис. 1. Основні форми психологічного насилля

вимог, постійне формування почуття сорому і провини за прояви природних емоцій (страху, плачу, гніву тощо).

– *Погрози та тероризування* – приниження гідності, замах і погрози покарання, побиття, використання ненормативної лексики, а також здійснення насильства до значимих для дитини осіб, тварин чи предметів.

– *Ізоляція* – встановлення безпідставних обмежень на соціальні контакти дитини з однолітками, родичами чи іншими дорослими, обмеження права дитини на побудову власних взаємовідносин з однолітками та відсутність у дитини права залишати свій власний будинок, кімнату.

Протилежним явищем до зазначених форм виступає розбещення дитини, що передбачає формування мотивації до розвитку девіантної поведінки, включаючи крадіжки, заохочення самодеструктивної поведінки, залучення дитини до вживання алкоголю і наркотиків [12].

Також психологічне насилля частіше спостерігається у сім'ях, де воно розпочинається іще до народження дитини. Будучи ще у материнському лоні, дитина вже може бути не бажаною і зайвою. Нині до феномену психологічного насильства відносять неадекватні установки батьків, емоційну депривацію, симбіоз, приниження та погрози – все те, що руйнує особистісну безпеку і потребу в ній. Загалом же насилля – це навмисна дія, спрямована на знищення людини (чи живих істот) або нанесення їй шкоди, яка здійснюється всупереч її волі.

Отже, виходячи з вищезазначеного, ознаками психологічного насильства є: постійна

образлива критика, маніпулювання, контроль над життям жертви; звинувачення, засудження, словесні образи; цькування, приниження; постійне перебування у ролі спостерігача в осередку конфліктів чи насильства; втягнення дитини у конфлікт між дорослими, примус підтримати одного з дорослих; ігнорування як способу «покарання»; погрози покарання, погрози життю та здоров'ю; заборона висловлювати свою думку, вільно пересуватися поза домом і спілкуватися із близькими; зняття людиною із себе відповідальності за негативний вплив на психологічний стан жертви; відмова спілкуватися, щоб змусити жертву почуватися винною, принизити її; ізолювання жертви від спілкування із друзями чи родиною, контроль над спілкуванням через прочитання особистої пошти та повідомлень у соцмережах; знецінення людини, цілковитий контроль над усіма сферами її життя.

Слід звернути увагу на те, що дитина є повноцінним членом суспільства, що на неї також впливають сучасні негативні тенденції, зокрема збройні конфлікти, гібридні війни, інформаційно-психологічні атаки – все це завдає удару по психіці дитини. Діти можуть не перебувати в самому епіцентрі бойових подій, але негативне інформаційне поле останнього вносить свої корективи.

Результати власних досліджень щодо визначення психоемоційного стану і переважних емоцій дітей, які мешкали на території сході України під час збройного конфлікту [5; 6], свідчать про те, що подібна ситуація є травмуючим досвідом для дітей. Прямі негативні наслідки політичного насильства додаються до наслідків економічного і соціального неблагополуччя. У дітей змінюються цінності, моральні установки та міркування, а механізми підтримки, такі як сім'я й освітня структура, часто самі піддаються стресу внаслідок окресленого насилля.

Регіони Африки є макроконтекстами для розуміння різних видів насильства, якому піддаються діти за умов війни й економічних негараздів. Більшою мірою діти в районах Африки зазнають психологічного насильства через вплив громадського і військового. Дослідження африканських країн (Південної Африки, Сьєрра-Леоне, Гамбії та Руанди) показали, що такі явища негативно впливають на психічне здоров'я дітей, існують стійкі зв'язки між впливом війни та насильством у громадах і симптомами посттравматичного стресового розладу (ПТСР), розвитком депресії, агресії [13].

Збройний конфлікт на сході України став новим досвідом як для дорослих, так і для дітей. Останні зазнають емоційних порушень внаслідок отриманого психологічного насилля та здебільшого через інформаційні фактори

впливу [14]. Наслідками психологічного (емоційного) насильства стають прояви соматичного, психоматичного, психічного ґенезу: відставання порівняно з однолітками у фізичному та соціальному розвитку; наявність скарг психосоматичного характеру; порушення мови, сну, прийому їжі; відсутність зосередження, концентрації уваги; відсутність інтересу чи емоцій; депресія або віддаленість; агресія.

Вирізняють такі порушення емоційного та поведінкового характеру у дитини після пережитого насилля:

- страхи, тривожність, постійне почуття небезпеки (завжди перебуває напеготові), нерішучість, повна безініціативність і почуття безпорадності;
- систематичне повторювання дій, зокрема розкачування, смоктання пальців, кусання;
- нав'язливі рухи та думки, схильність до одноманітних рухів і дій на кшталт розгойдування у кріслі, різання паперу, розчісування одного й того самого пасма волосся тощо;
- надмірне збудження, безсоння або, навпаки, підвищена сонливість та уповільнення рухів (останні вважаються проявом «ліношів», «нездатності добре виконувати свої домашні обов'язки» та підсилюють почуття провини);
- втрата соціальних контактів із родичами, друзями, гостре почуття / прагнення самотності та ізоляваності;
- уникання погляду в очі;
- суїцидальні наміри, погрози позбавити себе життя;
- почуття провини, сорому за отримані фізичні ушкодження;
- звуження свідомості, нездатність адекватно оцінювати ситуацію, власне майбутнє, свої вчинки та вчинки інших людей, поєднання підозрілості з безмежною довірливістю;
- відкладання часу звернення по допомогу або відмова від неї чи будь-якого зовнішнього втручання, спрямованого на з'ясування та зміну ситуації;
- зневіра в можливості змін у власному житті на краще, відсутність ініціативи, страх перед життям, втрата сенсу й інтересу до життя.

Таким чином, підхід для роботи з постраждалими повинен бути системним, комплексним і мультидисциплінарним. Реалізація медико-психологічної реабілітації пацієнтів, враховуючи сучасний рівень розвитку біомедичних технологій, можлива шляхом запровадження у клінічну практику нових автоматизованих методів та апаратно-програмних комплексів на основі біологічно-зворотного зв'язку.

Для попередження негативного інформаційного впливу на підростаюче покоління

та мінімізації психологічного насильства у суспільстві першочерговим заходом є організація інформаційної безпеки (далі – ІБ) дитини за одночасного дотримання її прав і свобод, гарантованих національним і міжнародним правом, що потребує ефективного функціонування у державі системи правових та організаційних заходів.

Для створення ефективної системи протидії негативним інформаційним впливам на дітей і забезпечення їхньої ІБ потрібно чітко усвідомлювати загрози, механізми їхньої дії на свідомість дитини та наслідки, до яких може призвести їхня дія. Під час забезпечення ІБ неповнолітніх слід чітко диференціювати їхні категорії, обираючи особливий адміністративно-правовий інструментарій із урахуванням норм міжнародного гуманітарного права. У процесі вдосконалення сфери захисту дитини від шкідливої інформації слід враховувати вже чинні на міжнародному рівні акти, а також досвід їхнього впровадження. Крім цього, за сучасних умов особливого значення набувають правовідносини щодо охорони життя і здоров'я неповнолітніх, підвищення інформаційної культури та захисту серед останніх.

Висновки з проведеного дослідження.

Насилля – це конкретно-історичний феномен, зміст якого характеризується певними змінами у різні часи та за різних обставин. Насилля залежно від обставин може бути об'єктивним чи суб'єктивним, «природним» чи штучним, обмеженим чи надуманим або цілеспрямованим. Суперечність інтересів, зіткнення поглядів, крах цінностей і потреб виступає підґрунтям для розвитку конфліктних ситуацій, наслідками яких стає насильство, що вміщує об'єктивну, реальну природу і сутність.

Не слід чітко диференціювати психологічне насильство як довготривалий процес або одинокий випадок, оскільки в одному випадку це може бути одинокий негативний результат значимої події, а в іншому – постійний пролонгований прихований негативний вплив, який не був помітним, але мав накопичувальний характер.

І за довготривалого, і короткочасного психологічного насильства наслідками стають порушення на емоційному, психічному, соматичному, поведінковому рівнях, тому організація планування відповідної допомоги за психологічного насильства повинна бути комплексною (психологічною, медичною, соціально-педагогічною) з урахуванням виявлення інтенсивності впливу й особистої реакції дитини на конкретну подію чи цикл подій.

Задля попередження та розповсюдження психологічного насильства за сучасних інформаційно-прогресуючих умов першочерговим

заходом є розбудова системи інформаційної безпеки дитини, що включатиме за одночасного дотримання прав і свобод дитини, гарантованих національним і міжнародним правом, ефективне функціонування в державі правових та організаційних заходів із питань інформаційної культури та захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандурка І.О. Система захисту дітей від жорстокого поводження та попередження насильства в сім'ї. *Форум права*. 2014. № 2. С. 47–57.
2. Беседина О.А. Феномен «жестокое обращение с детьми» как научная категория: сущность, формы и основные факторы. *Дискуссия журнал научных публикаций*. 2013. № 3 (33). С. 58–63.
3. Богомякова О.Н. Жестокое обращение с детьми в образовательной и семейной системе. *Вестник ПГГПУ Серия № 1. Психологические и педагогические науки*. 2016. С. 27–37.
4. Казміренко В.О. Вияви домашнього насилля над дітьми. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 78–92.
5. Кабанцева А.В. Психологическая устойчивость ребенка в условиях информационных вызовов. *Теорія та практика сучасної психології*. 2017. Вип. 2. С. 38–42.
6. Кабанцева А.В. Колаборація психологів, лікарів, педагогів у роботі з дітьми, які мають емоційні порушення. *Теорія та практика сучасної психології*. 2019. Вип. 1. С. 134–138.
7. Anne E. Thompson, Carole A. Kaplan. Childhood Emotional Abuse. *The British Journal of Psychiatry*. DOI: <https://doi.org/10.1192/bjp.168.2.143>. Vol. 168. Issue 2 February 1996. P. 143–148.
8. Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / за заг. ред. О.В. Безпалько ; Авт.-кол. О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретенко та ін. Київ : Академвидав, 2013. С. 197–209.
9. National Clearinghouse on Family Violence. *Emotional abuse*. Ottawa, Canada: Public Health Agency of Canada. 1996. OCLC 61563015. Factsheet.
10. Журавлєва Т.М., Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Журавлєва Т.М. Помощь детям – жертвам насилия. Москва : Генезис, 2006. 112 с.
11. Vachss, A. You carry the cure in your own heart. *Parade*. Athlon Publishing. 28 August 1994.
12. Попередження насильства над дітьми: інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази / за ред. Журавель Т.В. Київ : Калита, 2007. 224 с.
13. Foster H., Brooks-Gunn J. Children's exposure to community and war violence and mental health in four African countries. *Social Science & Medicine*. Vol. 146. 2015. P. 292–299. URL: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.10.020>.
14. Панченко О.А., Кабанцева А.В., Симоненко О.Б. Нові організаційні підходи до медико-психологічної допомоги дітям в умовах антитерористичної операції. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 192–203.